

Inhoud

Wat is formatief toetsen? _____	1
1.1 Waarom dit boek? _____	1
1.2 Definitie: wat is formatief toetsen? _____	3
1.3 De winst van formatief toetsen _____	6
1.4 Samenvatting _____	8
Formatief toetsen in de les _____	9
2.1 Het model van formatief toetsen in de praktijk _____	9
2.2 Voorwaarden om formatief toetsen toe te passen _____	17
2.3 Formatief toetsen: zo begint u _____	19
2.4 Technieken die formatief toetsen ondersteunen _____	22
2.5 Samenvatting _____	25
Doel: waar werkt de leerling naartoe? _____	27
3.1 Leerdoelen _____	27
3.2 Succescriteria _____	34
3.3 Feed up: informatie over het doel _____	35
3.4 Werkvormen _____	48
3.5 Samenvatting _____	50
Toets: waar staat de leerling nu? _____	51
4.1 Wat is toetsen? _____	51
4.2 Feed back: informatie over de toets _____	55
4.3 Werkvormen _____	58
4.4 Voortgang zichtbaar maken _____	67
4.5 Samenvatting _____	71
Gevolg: wat heeft de leerling nog te doen? _____	73
5.1 Feed forward: informatie over het gevolg _____	73
5.2 Werkvormen _____	75
5.3 Gevolg van een formatieve toets _____	81
5.4 Samenvatting _____	92

6	Praktijkvoorbeelden	93
7	ICT-middelen om formatief te toetsen	101
	Formatief toetsen schoolbreed	107
8.1	Strategisch niveau	108
8.2	Tactisch niveau	114
8.3	Operationeel niveau	116
8.4	Samenvatting	119
	Bijlage I: Matrix van feedback om te leren	120
	Bijlage II: Lesvoorbereidingsformulier formatief toetsen	122
	Bijlage III: Lesvoorbereidingsformulier formatief toetsen met tips en aandachtspunten	123
	Bijlage IV: Lesobservatieformulier formatief toetsen	125
	Trefwoordenlijst	127
	Literatuur	128
	Meer lezen	134

Hoofdstuk 1

Wat is formatief toetsen?

“Formatief toetsen verwijst naar alle processen waarbij docenten en leerlingen gebruikmaken van informatie over het leren, om te leren.”

In dit hoofdstuk bespreken we de uitgangspunten van dit boek. Welke aanleidingen zijn er om met formatief toetsen aan de slag te gaan? En wat is dat dan precies? Ook lichten we toe welke winst er te behalen valt als het u lukt om formatief toetsen effectief in uw lessen toe te passen.

1.1 Waarom dit boek?

De essentie van het onderwijs is te vinden in de dagelijkse lespraktijk. Leerlingen komen naar uw lessen om te leren. Als docent organiseert en geeft u deze lessen om leerlingen in staat te stellen de leerdoelen te behalen. Maar hoe effectief leren de leerlingen in uw lessen? Om deze vraag te beantwoorden geven de cijfers voor de toetsen of de examenresultaten vaak onvoldoende houvast. Welke voorkennis hebben leerlingen bijvoorbeeld al van de leerstof? Welke hiaten zijn er nog? En in hoeverre dragen uw lessen bij aan de verbetering van de leerprestaties?

Er wordt veel onderzoek gedaan naar het zichtbaar maken van het leren en de kenmerken van een effectieve les. In de wetenschap is er overeenstemming over het belang van formatief toetsen bij het leren van leerlingen (Schildkamp et al., 2014). Zo blijkt uit diverse studies dat formatief toetsen kan leiden tot beter onderwijs en betere leerprestaties (Briggs et al., 2012; Hattie, 2009; Kingston en Nash, 2011; van der Ploeg en Van Engen, 2017; Wiliam et al., 2004). Ook kan formatief toetsen leiden tot meer motivatie en zelfregulatie bij leerlingen (Stobart, 2008; van der Ploeg en Van Engen, 2017). Deze inzichten zijn voor veel scholen en docenten een aanleiding om te zoeken naar de mogelijkheden om formatief toetsen toe te passen in hun onderwijs. Voorwaarde voor deze positieve effecten is wel dat formatief toetsen goed en systematisch wordt uitgevoerd, in combinatie met het geven van effectieve feedback. Dat vraagt veel van scholen, schoolleiders, docenten en leerlingen (Schildkamp et al., 2014). Wij hopen met dit boek een bijdrage te kunnen leveren aan het effectief toepassen van formatief toetsen in de praktijk.

Motiveren tot leren

De belangstelling voor formatief toetsen staat niet op zichzelf. Steeds meer docenten worstelen met de vraag hoe ze hun leerlingen kunnen motiveren. ‘Leerlingen leren alleen maar voor een cijfer’, is een veelgehoorde uitspraak. En dan vinden ze een zetje meestal ook nog wel genoeg. Deze ervaring is natuurlijk van alle tijden, maar de huidige zorg om de motivatie van leerlingen wordt ook door verschillende internationa-

le en nationale onderzoeken bevestigd. In vergelijking met leerlingen uit andere landen zijn leerlingen in het voortgezet onderwijs in Nederland minder ambitieus en missen ze doorzettingsvermogen (zie onder andere Inspectie van het Onderwijs, 2015; OECD, 2016). Formatief toetsen wordt aangegrepen om leerlingen te motiveren zonder dat zij een cijfer krijgen dat 'meetelt'. Je toetst nog wel, maar dan anders. Op basis van een literatuuronderzoek formuleerde de Inspectie van het Onderwijs (2019) tien kenmerken die bijdragen aan motiverend onderwijs. Vier daarvan zijn direct in verband te brengen met formatief toetsen: het onderwijs is doelgericht, de leerlingen krijgen effectieve/constructieve feedback, de leerlingen doen succeservaringen op en de leerlingen hebben regie over hun leerproces.

Meer balans in de toetspraktijk

Uit onderzoek van de Onderwijsraad (2018) blijkt dat de huidige toets- en examenpraktijk uit balans is. Zo wordt er in veel examenprogramma's onvoldoende onderscheid gemaakt tussen toetsen van het leren en toetsen om te leren. Dit laatste hoort niet in het examenprogramma thuis, maar valt binnen het domein van formatief toetsen. De Onderwijsraad adviseert "... meer ruimte te geven aan de formatieve functie van toetsing, om zo het lesgeven van de docenten en het leerproces van de leerlingen beter te ondersteunen."

Het moet anders, vindt ook de VO-raad. Daarom zijn er in 2019 negen actielijnen uitgezet met als doel de schoolexamens weer tot hun afsluitende functie terug te brengen. Nu is er sprake van een 'willekeurige verzameling schoolexamens, voortgangstoetsen en huiswerkopdrachten'.

In het mbo is eveneens sprake van oneigenlijk gebruik van de examenprogramma's. Zo blijkt uit het onderwijsverslag van de Inspectie van het Onderwijs (2015) dat ruim 25 procent van de onderzochte opleidingen onvoldoende onderscheid aanbrengt tussen begeleiden en beoordelen. Ook daar is de vraag relevant welke onderdelen in het examenprogramma nu echt iets zeggen over wat een leerling moet kennen en kunnen voor het examen en wat nodig is voor het leerproces.

Toetsen om te leren

Formatief toetsen kan u als docent helpen om te bepalen wat uw leerlingen in de lessen nodig hebben om te leren en zich te verbeteren. Ook kunt u hen ondersteunen in het vergroten van de motivatie en het eigenaarschap over het leren. De inzichten in wat werkt in de klas hebben in de context van de hierboven beschreven ontwikkelingen tot gevolg dat formatief toetsen een belangrijk speerpunt is van veel scholen. Onder docenten leven vooral vragen van praktische aard. Wat is formatief toetsen nu precies? Hoe werkt het? Wat voegt formatief toetsen toe? En vooral: hoe doe je dat in de dagelijkse lespraktijk? Ook heerst er op scholen nog de nodige begripsverwarring rondom het begrip formatief. Wat is nu de juiste term? Wat is het verschil tussen formatief toetsen, formatief evalueren, een formatief assessment, formatieve beoordeling,

formatief handelen en ontwikkelingsgericht beoordelen? Ondanks enkele kleine verschillen tussen deze begrippen wordt er vaak hetzelfde mee bedoeld. De belangrijkste overeenkomsten tussen de verschillende termen is dat het om een continu en cyclisch proces gaat, dat plaatsvindt tijdens het leren. Formatief toetsen is dus meer dan alleen de toets. Het belangrijkste kenmerk is dat het wordt toegepast om te leren. In dit boek hebben wij er op basis van de volgende twee argumenten voor gekozen om de term formatief toetsen te gebruiken:

1. het toetsen van het leren speelt een centrale rol in de formatieve toetscyclus.
2. in de literatuur is het begrip ‘formatief toetsen’, of in het Engels ‘formative assessment’, het meest gangbaar.

De belangrijkste omschakeling voor docenten die formatief toetsen bewust willen toepassen, is dat zij structureler gaan toetsen om tijdens het leren een betere beslissing te kunnen nemen over de stappen die leerlingen te zetten hebben in het behalen van leerdoelen. Dit vraagt wel om een bredere benadering van het begrip ‘toets’ dan u misschien gewend bent. Als middel om kennis of vaardigheden van een leerling te meten, kan een toets naast het bekende proefwerk bijvoorbeeld worden toegepast in de vorm van een quiz, oefenopdracht of observatie. In hoofdstuk 4 leest u hierover meer.

Leeswijzer

Wat ons betreft mag u in dit boek in plaats van formatief toetsen ook formatief evalueren of formatief handelen lezen. We bedoelen hetzelfde.

Dit boek

We willen met dit boek aansluiten bij de gesignaleerde behoeftes. Het boek bevat een beknopt overzicht van relevante bevindingen uit onderzoek naar wat formatief toetsen effectief maakt. We besteden echter vooral aandacht aan de praktische toepassingen in de les. Aangezien formatief toetsen pas effectief wordt als het geïntegreerd is in de dagelijkse lespraktijk, zult u meerdere raakvlakken herkennen met onze andere publicaties over effectief lesgeven. Het begrippenkader in dit boek is afgestemd op de methodes zoals beschreven in *De vijf rollen van de leraar* (Slooter, 2009), *De zesde rol van de leraar: De leercoach* (Potiek & Verbaan, 2019), *Activerende en passende werkvormen: Naar meer variatie en motivatie in de les* (Van der Burg, Berben, & Moonen, 2017) en *Differentiëren is te leren! Omgaan met verschillen in het vo en mbo* (Berben, 2020).

1.2 Definitie: wat is formatief toetsen?

‘Met formatief toetsen maakt u niet alleen zichtbaar wat geleerd is, maar vooral wat nog te leren is’.

In een praktisch boek waarin de toepassing van formatief toetsen in de les centraal staat, past geen theoretische overzichtsstudie van wat formatief toetsen is. Voor een

zo effectief mogelijk gebruik van dit boek is wel een goed begrip nodig van de definitie die wij in dit boek hanteren. En daarbij helpt het om eerst goed onderscheid te maken tussen de verschillende functies van toetsen. Wij beperken ons hier tot de bespreking van twee functies.

Formatief versus summatief

De summatieve ofwel de beslissende functie van toetsen heeft betrekking op het gebruik van resultaten van toetsen of examens om beslissingen te nemen over bijvoorbeeld de bevordering van een leerling, de toelating of selectie voor een opleiding, opleidingsfase, certificering en diplomering.

De definities van formatief toetsen zijn minder eenduidig. Een belangrijke overeenkomst in de verschillende definities is dat er doelgericht gebruik wordt gemaakt van informatie over leerlingen om het leren te verbeteren. De functie van een toets is dus af te leiden van het doel van de toets. Met een summatieve toets kijkt u terug naar wat er geleerd is en met een formatieve toets kijkt u vooruit naar wat er nog te leren is.

Summatief: toetsen van het leren.

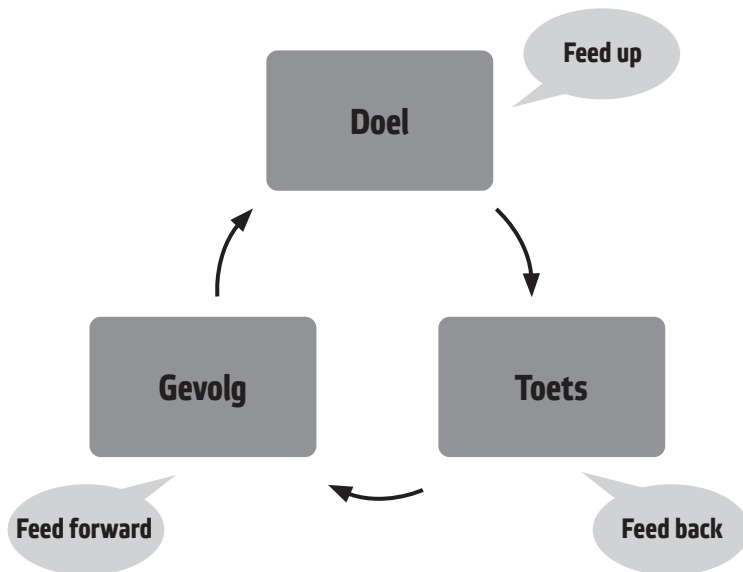
Formatief: toetsen om te leren.

Definitie

In dit boek hanteren wij de definitie van formatief toetsen van Black en Wiliam (2009):

“Toetsing is formatief als leraren, leerlingen en hun klasgenoten bewijs verzamelen, interpreteren en gebruiken om beslissingen te nemen over de vervolgstappen in het leerproces die beter (onderbouwd) zijn dan de beslissingen die ze anders hadden genomen.”

Deze definitie hebben we uitgewerkt in het volgende model voor formatief toetsen in de les.



Figuur 1.1 Formatief toetsen in de les (CPS Onderwijsontwikkeling en advies, 2019).

Het model is bedoeld als praktisch hulpmiddel voor docenten die van formatief toetsen een vast onderdeel willen maken in hun dagelijkse lespraktijk. Om te kunnen spreken van formatief toetsen moeten drie ingrediënten aanwezig zijn: een doel dat richting geeft aan wat leerlingen willen of moeten leren, een toets die tijdens het leren inzicht geeft in hoeverre het doel al bereikt is en waaraan gevolg wordt gegeven in het onderwijsleerproces.

De communicatie tussen docent en leerling over deze ingrediënten vindt plaats in de vorm van feedback. Deze feedback is gebaseerd op drie kernvragen (Hattie & Timperley, 2007; Wiliam, 2011):

1. Doelen delen en verhelderen
 - Waar werkt de leerling naartoe? (feed up)
2. Toetsen om informatie te verzamelen over waar de leerling staat
 - Waar staat de leerling nu? (feed back)
3. Gevolg geven in het onderwijsleerproces
 - Wat heeft de leerling nog te doen? (feed forward)

Leeswijzer

In dit boek schrijven we de drie vormen van feedback met een spatie: feed up, feed back en feed forward.

Als we feedback aan elkaar schrijven, bedoelen we daarmee de overkoepelende vorm. Feedback omvat dus zowel feed up, feed back als feed forward.

Cyclisch

Formatief toetsen is een cyclisch proces, waarbij de leerdoelen leidend zijn. Met feedback kijkt u terug in hoeverre de doelen al behaald zijn. Met feed forward kijkt u vooruit naar wat er nog gedaan moet worden om de doelen te bereiken. Een cyclus wordt vaak meerdere keren doorlopen. Tijdens het werken aan een doel toetst u steeds waar de leerlingen staan om het leerproces waar nodig bij te sturen.

In het proces van formatief toetsen richten wij ons op u als docent die denkt en handelt vanuit leerdoelen, toetst om informatie te verzamelen over wat de leerling al beheerst en dit gebruikt om beslissingen te nemen over vervolgstappen in het leerproces. Deze benadering van formatief toetsen zal ertoe leiden dat deze beslissingen beter zijn, of beter onderbouwd zijn, dan de beslissingen die u anders had genomen (Black en Wiliam, 2009; Wiliam & Leahy, 2018).

Feedback

Het geven van feedback maakt integraal deel uit van het proces van formatief toetsen. Verschillende onderzoeken naar wat effectieve docenten doen in de les, laten zien dat feedback één van de meest krachtige bijdragen is aan het versterken van leerprocessen en het verhogen van de leerresultaten (Leahy et al., 2005; Hattie, 2009). Maar niet alle feedback is even effectief en constructief. Het is belangrijk om het goede moment te kiezen. Geef feedback als de leerling daar ontvankelijk voor is en daar ook daadwerkelijk iets mee kan doen. Ondanks het feit dat er tijdens een lesuur vaak veel feedback wordt gegeven, ervaren leerlingen dat maar weinig van deze feedback ondersteuning biedt bij het leren (Hattie et al., 2017). Naast de kwaliteit van de feedback is het dus ook van belang hoe de leerling deze ontvangt en gebruikt om het leren te versterken. Feedback wordt effectief als deze leerlingen aanzet tot denken en als zij er een vervolgactie aan kunnen koppelen. Het helpt daarbij om naast een passende vorm van feedback (feed up, feed back of feed forward) ook het niveau van de feedback (op taak-, proces- of zelfregulativeniveau) af te stemmen op de mate waarin leerlingen een bepaald leerdoel beheersen.

In het volgende hoofdstuk leest u meer over deze niveaus van feedback.

1.3 De winst van formatief toetsen

U wilt als docent dat leerlingen naar uw lessen komen om te leren, dat zij begrijpen wat ze leren en dat zij zich daarvoor samen met u en hun klasgenoten actief betrokken en verantwoordelijk voelen. U wilt ook dat uw leerlingen alle inspanningen beloofd zien in het bereiken van hun leerdoelen en het verbeteren van hun leerresultaten. Formatief toetsen biedt u strategieën en praktische technieken voor het geven van effectieve feedback en het organiseren van lessen die afgestemd zijn op de leerbehoeften van uw leerlingen. Door formatief toetsen bewust toe te passen, maakt u datgene wat u onbewust al toepast vaak effectiever. Of zoals Dylan Wiliam zegt: “Iedere docent kan beter worden. Niet omdat hun lessen niet goed genoeg zijn, maar omdat ze nog beter kunnen.”

Enkele ervaringen van docenten die formatief toetsen:

- “Leerlingen waren in mijn praktijkvak altijd al hard aan het werk, maar ervaren nu ook dat zij in mijn lessen aan het leren zijn en beter worden.”
- “Door formatief te toetsen kwam ik erachter dat niet al mijn leerlingen evenveel aan mijn uitleg hadden.”
- “Bij formatief toetsen dacht ik aan een ‘gewone’ toets, maar dan eentje die niet meetelt. Nu weet ik dat er heel veel manieren zijn om het leren zichtbaar te maken.”
- “Nu ik in mijn lessen beter van mijn leerlingen weet wat zij al wel kunnen en wat nog niet, voel ik mij genoodzaakt om meer te differentiëren. Dat vind ik nog wel lastig.”
- “Soms ben ik echt verbaasd over de hoeveelheid voorkennis die leerlingen meenemen naar mijn lessen. Nu ik dat zichtbaar maak, kan ik daar goed gebruik van maken.”
- “Doordat ik leerlingen nu vaker zelf zichtbaar laat maken wat zij geleerd hebben en daar soms ook klasgenoten voor inzet, ben ik na een dag lesgeven minder vermoeid.”

Docenten ervaren daarnaast dat hun leerlingen deze werkwijze ook waarderen:

- “Leerlingen vinden het nu ook fijn om te laten zien dat ze iets nog niet weten.”
- “Leerlingen ervaren dat het wat oplevert om het huiswerk te maken, doordat ik elke les met een quizje begin.”
- “Doordat ik nu snel zie welke leerlingen er nog weinig van begrijpen, krijgen zij meer gedaan in de les.”
- “Leerlingen willen nu vaker weten wat zij hebben geleerd van het maken van opdrachten, om te bepalen of ze nog moeten oefenen of klaar zijn.
- “Mijn leerlingen vragen nu minder vaak waarom ze iets moeten leren.”
- “Doordat ik leerlingen beloon als zij een doel bereikt hebben, doen ze meer hun best om dit te behalen.”

Wat kunt u verwachten van formatief toetsen in uw lessen?

- **Duidelijke beginsituatie van de leerlingen**
U heeft beter zicht op wat uw leerlingen al geleerd hebben voordat u ze iets nieuws probeert bij te brengen. Leerlingen leren in uw lessen wat zij nodig hebben om zich verder te ontwikkelen.
- **Concrete leerdoelen**
U stelt leerdoelen op basis van wat er nog geleerd moet worden.
- **Motivatie en eigenaarschap**
Leerlingen voelen zich actief betrokken bij hun leerdoelen, begrijpen wat zij leren en waarom dit voor hen belangrijk is.
- **Gedeelde verantwoordelijkheid**
Leerlingen voelen zich samen met u verantwoordelijk voor het realiseren van leerdoelen, doordat u hen inzicht geeft in wat nodig is voor het bereiken van doelen en wat zij kunnen doen om zich te verbeteren.

- **Alle leerlingen actief**
Leerlingen nemen actief deel aan de interactie in de klas. Zij voelen zich gestimuleerd om elkaar te helpen als dat nodig is.
- **Een sfeer waarin fouten maken mag**
Er is meer aandacht voor wat nog te leren is dan voor wat al geleerd is. Leerlingen willen niet alleen maar laten zien wat zij al kennen en kunnen, maar ook wat nog lastig is.
- **Feedback**
Om hun leerdoelen te behalen, maken leerlingen effectief gebruik van de feedback van u en hun klasgenoten.
- **Meer leertijd**
U gebruikt de lessen voor het leren van de leerlingen en verliest minder tijd aan de controle en registratie van de voortgang.
- **Effectieve lessen**
U geeft doelgerichter les, omdat u beter kunt bepalen welke instructies en leeractiviteiten nodig zijn.

1.4 Samenvatting

- De focus van formatief toetsen ligt op het nemen van onderbouwde beslissingen over de vervolgstappen in het onderwijsleerproces.
- Voordat u informatie verzamelt over het leren van uw leerlingen, bedenkt u eerst wat het doel is van deze toets en welke beslissing u als gevolg van de toets zou willen nemen.
- Formatief toetsen is een doelgericht en cyclisch proces, waarin feedback een cruciale rol vervult.
- Formatief toetsen maakt integraal onderdeel uit van de dagelijkse lespraktijk.
- Het is de combinatie van de verschillende feedbackniveaus en de verschillende actoren (docent, leerling en klasgenoot) die de effectiviteit van de feedback vergroot.

Trefwoordenlijst

ADI-model	11	Model van formatief toetsen	5, 9
BHV-model.....	85	Motiveren	1
Cijfers	55	Operationeel niveau	116
Curriculaire spinnenweb.....	109	Praktijkvoorbeelden.....	93
Cyclus	6, 10, 19	Reflecteren	43, 56, 111
Definitie	4	Retrieval practice	54, 64
Differentiatie	84	Rubrics	39
Feed back	55	Schoolbreed.....	107
Feed forward	73	Single point rubric	46
Feed up	35	Stappenplan	19
Feedback	4, 6, 14, 120	Strategisch niveau.....	108
Formeel en informeel toetsen.....	52	Succescriteria	34
Gevolg van een formatieve toets.....	81	Summatief	4, 51, 89
ICT-middelen.....	101	Tactisch niveau	114
Kernstrategieën	24, 35, 56 ,73, 113	Technieken	22
Klasgenoten geven feedback (peer feedback)	74	Testeffect	54
Kwaliteitscyclus.....	110	Toetsen	51
Leerdoel	27	Voortgang	67
Leerlijn	28	Voorwaarden	17
Leerstrategieën.....	54, 86	Vragen stellen.....	53
Lesson Study.....	116	Werkvormen bij Doel.....	48
Metacognitieve vaardigheden	87	Werkvormen bij Toets	58
Model van docentvaardigheden	17	Werkvormen bij Gevolg.....	75